

SPRÅK & TID

Jens Allwood, Göteborgs universitet

Språk och tid hör ihop på många sätt. Två av de viktigaste är kanske att:

- (i) språket är en företeelse som finns i tiden och används och utvecklas i tiden
- (ii) språket är ett medium för att gestalta, representera och begreppsliggöra tiden.

Nedan diskuterar jag nu kortfattat båda dessa aspekter.

1. Språket i tiden - användning och utveckling

De mänskliga språken är inte konstanta företeelser utan befinner sig hela tiden i dynamiska processer av användning och utveckling. Låt oss nu kort uppmärksamma fyra typer av dynamik knutna till mänskliga språk. De fyra typerna kan med beteckningar härledda från latin benämnas fylogenes, makrogenes, ontogenes, och mikrogenes.

1. Fylogenes

Den fylogenetiska dynamiken gäller de årtusenden av utveckling som kan förknippas med uppkomsten av det mänskliga språket. Vissa forskare ser ett samband mellan uppkomsten av människan som art (*Homo sapiens sapiens*) och uppkomsten av mänskliga språk. Det mänskliga talspråket var en faktor som hade överlevnadsvärde. Genom att språket utvecklades fick människan tillgång till en gradvis förbättrad förmåga till kollektiv informationsbearbetning. Omvärlden kunde uppmärksammas, kategoriseras och diskuteras kollektivt. Kollektiva planer och åtaganden blev möjliga. Möjligheterna till komplext samarbete förbättrades radikalt. Detta förstärktes av att det genom språket skapades ett kollektivt minne. Människorna fick genom förbättrade samarbetsmöjligheter tillgång till en viktig överlevnadsfaktor. Att samarbete är viktigt för överlevnad visas t ex av att myrorna, trots att de är en relativt enkel organism med enklare former av samarbete än vad människan har, länge och effektivt har överlevt på jorden.

Genom språket fick alltså människan möjlighet att överleva genom samarbete. Samarbete genom språklig kommunikation är också förbundet med utvecklingen av ett annat grundläggande drag hos människan, nämligen människans sociala natur.

Människor utvecklas inte i isolering utan i samspel med varandra och detta samspel är oftast språkligt.

2. *Makrogenes*

Med makrogenes avser jag utvecklingen av en viss grupps språk. Detta är en process som åtminstone för grupper som inte är alltför små till antalet brukar ta århundraden i anspråk. Vi kan t ex jämföra svenskan för 500 år sedan med svenskan idag.

Förändringsprocessen är för det mesta mycket beroende av olika typer av inflytande från omvärlden vilka oftast för med sig även språkligt inflytande. Den är också beroende av ekonomisk, teknologisk och politisk dynamik inom gruppen.

Utvecklingen av skriftspråk har spelat en särskilt viktig roll på så sätt att den primärt gjort den makrogenetiska förändringen långsammare. Tidigare generationers språkbruk kan genom skriften bevaras och utöva ett inflytande på efterkommande generationer. Detta inflyttande har troligen förstärkts av boktryckarkonsten och av tillkomsten av allmänt tillgängliga lexika och grammatiker. Sekundärt har skriften, särskilt efter massmediernas tillkomst, också möjliggjort en snabbare spridning av språkliga innovationer. Dessa bevaras emellertid också av skriften istället för att försvinna som de kanske skulle ha gjort i en skriftlös talspråkskultur.

Makrogenetisk språklig utveckling kan också gälla andra grupper än nationella grupper. Den kan gälla regionala gruppers "dialekter" eller språket inom sociala institutioner som myndigheter och företag (språket inom sjukvården eller språket på Volvo). Den kan också gälla språket inom en viss verksamhet eller genre som t ex utvecklingen och förändringen av undervisningsspråket eller kokboksspråket.

3. *Ontogenes*

En tredje typ av dynamik rör en individs utveckling av sin språkförmåga från spädbarnstiden till ålderdomen.

Vi utvecklar vårt språk under hela livet. Det finns alltid något att lära. Mest, lättast och snabbast lär vi oss i mycket tidig ålder (0-5 år). Taktén är fortsatt hög fram till tonåren, varefter den för de flesta människor avtar något men såvida man inte drabbas av någon sjukdom, försvinner förmågan till språkinlärning och språkutveckling aldrig helt.

4. *Mikrogenes*

En betydligt snabbare språklig dynamik än de tre vi hittills diskuterat finns i vanliga samtal. Hur utvecklar vi inre impulser till externt tillgängliga meddelanden genom gester, tal eller skrift? Förloppet är så snabbt att vi oftast inte har en klar bild av om

tankar föregår ord eller om snarare tankar och tal artikuleras samtidigt och tillsammans. Dynamiken omfattar också hur andra medvetet och omedvetet påverkas av och reagerar på vad vi säger och hur vi gemensamt bearbetar och strukturerar både relationerna mellan oss och det innehåll vi kommunicerar om.

2 Språket som medium för att gestalta, representera och begreppsliggöra tiden.

Vi har nu konstaterat att språket är en företeelse i tiden med processer som sträcker sig över årtusenden (fylogenes), århundraden (makrogenes), årtionden och år (ontogenes) samt sekunder och mikrosekunder (mikrogenes). Låt oss nu istället se på hur vi med hjälp av språket gestaltar, representerar och begreppsliggör tiden.

Denna fråga kan preciseras till två huvudfrågor; (i) Vilka uttrycks-kategorier (språkliga medel) används för att gestalta tiden på olika språk och (ii) Vilka temporala innehållskategorier finns på olika språk?

Språkliga uttrycksmedel

Några av de relevanta språkliga medlen är följande:

- (i) Affix: t ex tempusändelser *jag talar* (nu-presens), *jag talade* (förfluten tid - preteritum/imperfekt)
- (ii) Vokalförändring: t ex *sitter*, *satt*
- (iii) Reduplikation: t ex *han sprang och sprang och sprang* för att beteckna att en process är utsträckt i tiden.
- (iv) Enkla och sammansatta ord: t ex (adverb) *nu, då, imorgon, igår, förrgår, övermorgon*, (substantiv) *sekund, minut, timme, vecka, månad, år, julafton, höstdagjämnning*, (adjektiv) *lång, kortvarig, etc.*
- (v) Tonfall: t ex vokalförlängning för att visa att något varar länge.
- (iv) Kroppsrörelse: t ex snabba rörelse för att visa att något går snabbt.
- (vii) Underförstådd korrespondens mellan vad som uttrycks och verkligt tidsförlopp. Betrakta t ex satsen *Olle åt en smörgås och gick och lade sig* eller *mannen hoppade, sprang och stannade*. I båda dessa typer av exempel antar vi

att det beskrivna förloppet också är ett tidsförlopp. Det som nämns först händer också först.

(viii) Information som inte alls uttrycks språkligt men som framgår underförstått av talsituationen, t ex tidpunkten när något sägs.

Av alla de språkliga uttrycken för tid kanske man kan säga att tempus-markörer diskuterats mest. Tempusmarkörer finns på verb och anger hur den process verbet står för skall tidsligt förankras. På andra plats kommer antagligen tidsadverb. Dessa kan mera fritt än tempus kombineras med alla ordklasser t ex *mat igår, dryck idag*.

Av exemplen ser vi att man på svenska kan uttrycka relation till tid på många olika sätt. Detta gäller också andra språk. Det finns oftast flera sätt att uttrycka och gestalta tid på ett givet språk. Det finns också en variation beträffande vilka sätt som huvudsakligen används på ett visst språk. Ibland saknas ett visst sätt att uttrycka tid. På t ex kinesiska uttrycks inte tid som på svenska och många andra språk genom att språkligt förändra verbens former, så att den process som beskrivs på olika sätt kan förankras i tiden. Istället används i högre grad än på svenska adverbiala uttryck som *nu, då, imorgon*, etc. i kombination med att låta situationellt given tidsinformation underförstått framgå av vad som sägs, t ex genom överensstämmelse mellan språklig beskrivning och händelseföljd (som ovan) eller genom att situationen nödvändiggör en viss tidsförankring.

Man kan nu fråga om skillnaden i uttryckssätt reflekterar något mer än en slumpartad variation. Många lingvister har hävdats att så är fallet. Den ovan beskrivna listan (i) – (viii) anses reflektera grad av integration i ett språkssystem. Vad som uttrycks med grammatiska medel (t ex böjnings- och avledningsmorfem eller prosodiska eller syntaktiska mönster) är mer integrerat i ett språk än vad som finns i ordförrådet, som i sin tur är mer integrerat än vad som framgår kontextuellt och situationellt. Om man begränsar sitt perspektiv till böjnings- och avledningsmorfem (och bortser från syntax och prosodi) innebär detta för det exempel som diskuterats ovan att kinesiska har ett i språkssystemet mindre integrerat behov av tidlig förankring än svenska.

Språklig struktur av tidsinnehåll

En god startpunkt för att diskutera språkligt strukturerat tidsinnehåll är relationen mellan tid och förändring.

Utan förändring vore det tveksamt om vi skulle ha något tidsbegrepp och kanske kan man säga att om inte tid fanns skulle ingen förändring kunna ske. Tid och förändring verkar vara analytiskt begreppsligt förbundna. Förändringar visar sig tydligast i processer, händelser och skeenden. Det är därför naturligt att verb (de ord i språket

som betecknar processer och skeenden) får en särskilt nära relation till tidsförankring och tidsutsträckning.

Låt oss nu betrakta två grundläggande sätt som en talare (eller upplevande subjekt) kan varsebli förändring.

- (i) Jag (det upplevande och eventuellt talande subjektet) förändras i relation till omgivningen
- (ii) Rummet förändras i relation till mig.

Det första sättet är förknippat med det ständiga flödet av nya innehåll i uppmärksamheten medan det andra är förknippat med av människan oberoende förändringar som dygnsrytm och årsrytm. De senare är fenomen som oberoende av vår egen aktivitet tvingar på oss en upplevelse av förändring.

Dessa två utgångspunkter för upplevelsen av förändring är kopplade till tre olika språkliga metoder för tidlig förankring, där den tredje metoden utgör en kombination av de två första.

- (i) utgångspunkten är jagets "nu" i talsituationen - ett ständigt pågående "uppmärksamhetsflöde" eller "nuflöde" (deiktisk tidsförändring).
- (ii) utgångspunkten är ett externt sätt att mäta tid - solen, en klocka, etc. (kalendarisk tidsförankring).
- (iii) utgångspunkten utgörs av en kombination av jagets "nu" och ett externt sätt att mäta tid.

Den första utgångspunkten är den vi finner bakom alla sk "deiktiska" (utpekande) tidsord t ex tempus och tidsadverb. Utgångspunkten är talarens (eller upplevarens) nu och alla de deiktiska ord som får sin förankring relativt detta nu. Imperfektum *jag gick igår* anger en tidpunkt före nu, och pluskvamperfekt *jag hade redan gått igår* en tidpunkt som ligger före denna förflutna tidpunkt. Presens *jag går* anger att händelsen inkluderar *nuet* och futurum *jag skall gå* anger en tidpunkt som ligger efter *nuet*.

Med detta system struktureras tiden som en sorts linje där utgångspunkten *nuet* rör sig från "före eller tidigare" till "efter eller senare". Varje tidsangivelse blir alltså relativt det talande subjektet. Två klassiska redogörelser för systemet från två olika utgångspunkter är Bühler (1934) och Reichenbach (1947).

Det andra sättet att tidsligt förankra oss är att för förankringen använda något externt sätt att mäta tid, låt oss kalla detta "kalendarisk förankring". Istället för att säga *nu* eller *igår* säger vi den 14.10.99 eller 13.10.99. Utgångspunkten är här från början troligen astronomisk - dygnsrytm och årsrytm och har sedan förstärkts av olika uppfunna artefaktiska sätt att mäta tid. Skillnader uppstår i detta avseende mellan olika språks tidsangivande genom att man i olika kulturer har haft olika sätt att mäta tiden och haft olika uppfattningar om vilka högtider man velat uppmärksamma. Innan moderna klockor konstruerades fanns det inte så stor anledning att ha ord för sekunder eller ens minuter och timmar. Av liknande anledningar har det inte funnits någon större anledning för ickekristna kulturer att ha ord för julafton eller påskafton. Eftersom t o m årstiderna märks olika tydligt på olika delar av jorden finns det inte alltid ord för *sommar*, *höst*, *vinter* och *vår* utan snarare för t ex *regntid*, *torrtid* eller *monsuntid*. Det tredje sättet att åstadkomma tidsförankring sker genom att kombinera det kalendariska förankringssättet med det deiktiska det kan observeras i uttryckssätt som:

<i>i förrgår</i>	<i>igår</i>	<i>idag</i>	<i>imorgon</i>	<i>i övermorgon</i>
	<i>förra veckan</i>	<i>denna vecka</i>	<i>nästa vecka</i>	
	<i>ifjol (förra året)</i>	<i>i år</i>	<i>nästa år</i>	

Utgångspunkten är ett tidsintervall där "nuflödet" ingår och sedan använder man extern tidsförankring - dygnsrytm, förmågan att räkna (vecka) eller årsrytm för att sekundärförankra, den händelse man talar om i tiden.

Konceptuella kategorier relaterade till subjektiv tidsförankring

Genom den deiktiska tidsförankringen blir utgångspunkten för tidsförankringen ett subjekts nu-upplevelse eller uppmärksamhetsflöde. Detta gör det möjligt och naturligt att förbinda tid med andra inslag i nu-upplevelsen. Sådana inslag ges t ex av de upplevelser av visshet, ovisshet, avsikter, vilja och upplevelser av plikt som kan vara förenade med "nuflödet". Sammankopplingen är så naturlig att den påverkat sättet att språkligt gestalta tid. Tidsuttryck (t ex tempusuttryck) är därför i många språk svåra att särskilja t ex från vad som brukar benämnas "aspekt" och modalitet".

Med "aspekt" (ibland används termen aktionsart) avses faktorer som har att göra med ett förlopps tidsliga struktur. Betraktar vi en händelse som ett förlopp eller som det sluttillstånd händelsen resulterat i? Ser vi händelsen utifrån som något avslutat helt eller ser vi händelsen inifrån som något pågående? Talar vi om en enstaka händelse eller om upprepade, vanemässiga händelser och handlingar? Man kan med viss

reflektion kanske se varför tempus (tid) och aspekt ofta hör ihop. En händelse som är avslutad är ofta en händelse i det förflutna medan en händelse som är oavslutad ofta pekar på en framtida händelse. Man kan därför utnyttja språkliga ändelser för tempus och aspekt (eller val av verbtyp - aktionsart) för att beroende på omständigheterna uttrycka något om den inre strukturen hos en process i förhållande till tiden. Ur språklig semantisk synpunkt har man använt begrepp som nedanstående för att fånga hur olika språkliga former förhåller sig till processer. (Se vidare Dahl (1985), Comrie (1976) och Lyons (1977)).

- 1) förändring (dynamik) - tillstånd (statik), t ex skillnaden mellan *Pelle springer* och *Pelle är glad*.
- 2) duration-varaktighet, t ex *Pelle springer en timme*
- 3) påbörjande, t ex *Pelle börjar springa*
- 4) pågående, t ex *Pelle håller på att springa*
- 5) fullbordande - slutförande, t ex *Pelle har sprungit färdigt*
- 6) punktualitet, interaktivitet, t ex *Pelle hoppade till - Pelle springer ofta*.

Tidslig förankring är också nära förbunden med vad som brukar kallas "modalitet". Med "modalitet" avser man fenomen som har att göra med vad som är nödvändigt och möjligt, visst och ovisst, obligatoriskt och tillåtet, önskat och oönskat, avsett och ickeavsett.

Åter finns ett samband mellan fenomen av denna typ och tidslig förankring. Om jag vill gå på bio så kommer jag med viss sannolikhet att göra det. Att säga något om, "vad man vill göra" kan på detta sätt bli ett sätt att säga något om "vad man kommer att göra". På engelska har denna process gått så långt att *I will* oftast inte alls har med vilja att göra även om det ursprungligen hade det. På samma sätt kan något som är en plikt *jag skall* också övergå till att uttrycka att något skall ske i framtiden.

Det finns också en relation mellan epistemisk modalitet (visshet-ovisshet) och tid. Det som händer nu brukar vara det man är säkrast på medan det som har hänt eller skall hända har en ovissare status. I vissa nordamerikanska indianspråk finns just denna koppling av epistemisk status och tidsförankring. Även på svenska finns en koppling av detta slag fast den snarast har motsatt riktning och går från tidsförankring till kunskapsstillstånd. Om någon säger *Olle kommer att vara hemma nu* uttrycker *kommer att* framtid men eftersom order *nu* också finns i yttrandet tolkar vi om *kommer att* till att betyda ungefär "om vi kollade" vilket ger hela yttrandet en hypotetisk epistemisk status. På liknande sätt kan vi säga *om jag var dum skulle jag gå* och använda imperfektum av verbet *vara* inte för att uttrycka förfluten tid utan snarare för att uttrycka kontrafaktiskhet i nutid. Det förflutnas icke-närvaro, i kombination med ordet *om* gör att yttrandet tolkas om till en tankemässig möjlighet.

Som framgått ovan finns det på många språk (inklusive svenska) alltså intressanta samband mellan hur vad lingvister kallar tempus, modalitet och aspekt uttrycks. Det framtida har ett samband med det ovissa, med det man avser, vill eller skall (måste, plikt) göra samt med vad som är pågående och icke avslutat. Nuets eller det närvarande har ett samband med det vissa och det pågående. Det förflutna har ett samband med det ovissa och det avslutade men kan också användas för att uttrycka vad som är överkligt eller bara ett antagande i nuet.

Andra sätt att språkligt gestalta tid

Tiden gestaltas språkligt inte enbart genom olika sätt att förankra förlopp tidsligt utan även genom de egenskaper, processer och relationer man vanemässigt i språket brukar tillskriva tiden.

Följande är några egenskaper man på svenska relativt ofta tillskriver tid.

knapp, kort tid

god, lång, evig tid

konstig, besvärlig, föränderlig tid

I samtliga fall tycks egenskaperna ha att göra med något förlopp den talande är inbegripen i. Detta förlopp har en varaktighet och ord som *kort* och *lång* anger förloppets utsträckning i förhållande till någon aktör i förloppet, t ex den talande själv. Ord som *konstig*, *besvärlig* eller *föränderlig* anger istället värderingar som den talande gör av olika händelser eller tillstånd i ett visst tidsskede. Om vi ser på processer tiden brukar vara inblandad i säger man t ex att

tiden flyter, går, varar

tiden tar slut, upphör

tiden nalkas, närmar sig

Enbart i den första typen av exempel tycks processen vara ett försök att tala om tiden-i-sig och dess förhållande till den deiktiska nu-upplevelsen. I de två senare exemplen är den naturligaste tolkningen återigen att det handlar om en aktörs perspektiv på ett visst förlopp med ändlig tidsutsträckning. En mindre sannolik tolkning av den andra typen av processexempel skulle vara att tiden som konceptuell eller fysisk storhet inte längre kommer att finnas.

Om vi slutligen ser på den språkliga gestaltningen av relationer till tiden sker denna i stor utsträckning med hjälp av prepositioner, t ex:

i, på, under, om *en timme*
på *slaget tolv*
vid *tolvtiden*
genom *århundraden*

Dessa prepositioner har av många författare (se t ex Lyons) hävdats vara i första hand spatiala. De har sedan genom någon sorts metaforisk process utsträckts till tiden där de skillnader som finns mellan deras betydelse i rumsliga sammanhang får en delvis annorlunda innebörd. Skillnaderna blir i förhållande till tid närmast "aspektuella" (se ovan), dvs de handlar om huruvida en handling är avslutad (på), kontinuerligt pågående (i) eller helt enkelt lokaliserad under en viss tidsperiod (under).

han skrev brevet på en timme (handlingen avslutad efter en timme)

han skrev i en timme (pågående kontinuerlig handling)

han skrev under en timme (en rad) (relevant period för handlingen en timme)

Den språkliga gestaltningen av relationer till tid är också ofta utgångspunkten för funderingar omkring om tiden till sitt väsen är diskontinuerlig (en serie punkter) eller kontinuerlig, strukturerad i ett flöde av intervall. Det diskontinuerliga perspektivet stöds av en kalendarisk tidförankring och kan språkligt uttryckas genom ett "naket tidsuttryck" som t ex *klockan 12* eller *år 1200* eventuellt med tillägg av adverb som *precis, exakt* eller *just*. Den kontinuerliga perspektivet stöds på liknande sätt naturligt av en deiktisk förankring (ett pågående nuflöde), t ex *Han sprang till stan i en timme / på en timme*, och av de relationer de flesta av prepositionerna ger till tiden som bestående av intervall med duration snarare än av punkter utan varaktighet.

Referenser

Bühler, K. (1934). *Sprachtheorie*, Fischer, Jena.

Comrie, B. (1976). *Aspect. an Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge University Press, Cambridge.

Dahl, Ö. (1985). *Tense and Aspect Systems*. Basil Blackwell, Oxford

Lyons, J. (1977). *Semantics, Vol. 2*. Cambridge University Press, Cambridge.

Reichenbach, H. (1947) *Elements of Symbolic Logic*. The Free Press, New York & Collier, MacMillan Ltd, London.